

Рамазан А.

филология ғылымдарының докторы, доцент,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: aigulramazan65@mail.ru

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫ ЖӘНЕ ТІЛ МӘСЕЛЕСІ

Бұл мақалада Алаш зиялыларының ана тілін дамытуға қосқан үлесіне баға беріледі. Қазақ тілін ресми тіл етуге талпыныс Алашорда үкіметі тұсында қолға алынғаны нақты деректермен дәлелденеді. Алаш қайраткерлерінің мектепті ана тілінде оқытуды мақсат ете отырып дайындаған оқулықтарының маңыздылығы сөз етіледі. Сонымен қатар, автор Алаш зиялыларының қазақ тілі туралы мақалаларына талдау жасайды.

Мақаланы жазудағы автордың мақсаты – Алашорда үкіметінің, «Алаш» партиясының тіл туралы ұстанымына баға беру, сол тұста қолға алынған игі істердің әлеуметке тигізген пайдасын көрсету және одан үлгі алуға үндеу. Ғылыми зерттеудің идеясы – жер бетінде «қазақ» атты халық болып мәңгі қалудың бір дінгегі – тіл екендігін бүгінгі ұрпақтың есіне сала отырып, алдыңғы толқын ағалардың тіл үшін күресінің мақсатын, мәнін түсіндіру. Алаш қайраткерлерінің «Мәңгілік ел» болу жолындағы аңсарларына Кеңес үкіметі балта шапқаны мақалада баяндалады.

Мақаланың ғылыми және тәжірибелік маңызы зор. Өткенсіз бүгін жоқ. Өткеннен сабақ ала отырып, болашақты болжау қажет. ҚР «Тіл туралы» заңдарының жүзеге асуына мұрындық болу – әрбір қазақ азаматының азаматтық парызы екендігін ұмытпау.

Мақаланы жазу барысында жүргізілген зерттеулерді отандық журналистика тарихын оқытуда пайдалануға болады.

Түйін сөздер: отарлау саясаты, тіл мәселесі, оқулық, термин, баспасөз.

Ramazan A.

Doctor of Philology science, Docent, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: aigulramazan65@mail.ru

Alash intellectuals and language problem

The article assesses the contribution of the Alash intelligentsia to the development of the native language. An attempt to officially speak in the Kazakh language in the government of Alashorda is confirmed by the actual data. It is said about the importance of textbooks of Alash leaders, which they wrote for teaching at school in their native language. In addition, the author analyzes the articles of Alash figures about the Kazakh language.

The purpose of this paper is to estimate the linguistic position of the government of Alashorda, party Alash, showing the beneficial use of their activities, which became an example for us. The idea of scientific research is to explain the purpose and essence of the struggle for language, reminding today's generation that the "Kazakh" language on Earth was eternal. The article shows that the tip of the Soviet ideology was directed against the idea of "Eternal Elya".

The article has scientific and practical significance. Learning from the past, you need to be able to predict the future. The law of the Republic of Kazakhstan "On language" is the guide and the norm of legal responsibility of each citizen of the Republic of Kazakhstan.

The research, transmitted in the process of writing articles, can be used to teach the history of the domestic journalism.

Key words: colonization policy, language problem, manual, term, press.

Рамазан А.

доктор филологических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: aigulramazan65@mail.ru

Интеллектуалы Алаш и языковая проблема

В статье оценивается вклад интеллигенции Алаш в развитие родного языка. Попытка официально говорить на казахском языке в правительстве Алашорда подтверждается фактическими данными. Говорится о важности учебников лидеров Алаш, которые они писали для преподавания в школе на родном языке. Кроме того, автор анализирует статьи деятелей Алаш о казахском языке.

Целью статьи является оценка языковой позиции правительства Алашорда, партии Алаш, показ благотворной пользы их деятельности, ставшей для нас примером. Идея научного исследования состоит в том, чтобы объяснить цель и суть борьбы за язык, напомнив сегодняшнему поколению, что «казахский» язык на Земле был вечным. В статье показано, что острие советской идеологии было направлено против идеи «Вечного Эля».

Статья имеет научное и практическое значение. Учась у прошлого, нужно уметь предсказывать будущее. Закон Республики Казахстан «О языке» является руководством и нормой правовой ответственности каждого гражданина Республики Казахстан.

Исследование, проведенное в процессе написания статьи, может быть использовано для преподавания истории отечественной журналистики.

Ключевые слова: колониционная политика, языковая проблема, учебник, термин, пресса.

Кіріспе

Тіл – мемлекеттіліктің, егемендіктің белгісі ретінде сонау ерте заманнан бастап қалыптасқан әлеуметтік және саяси мәні бар құбылыс. Қазақстан дүниенің төрт бөлігін байланыстырған жол торабы ретінде әр түрлі тілдер мен діндердің таралу аймағында тұрғанымен, түркі тілінің өркен жайған территориясы екендігі сонау көне дәуірден бастап белгілі.

Орта ғасырларда көне түркілердің мұрагері ретінде алып территорияны иеленген Қазақ хандығы экономикалық-саяси байланыстың біршама әлсіздігіне қарамастан, ортақ тіл қалыптасып, қазақ халқының ортақ құндылықтар жүйесінің пайда болуына әсер етті.

Қазақ хандығының дамуы барысындағы саяси дағдарыстар мен шетелдік басқыншылық Қазақстанның Ресей ықпалына түсуіне, ал кейіннен боданына айналуына себеп болды. Ресейдің отарлық саясатының нәтижесінде пайда болған тіл мәселесі ХХ ғасырдың басында-ақ назар аударта бастады.

Тіл үшін күрестің алғашқы кезеңі қазақ ұлт-азаттық қозғалысының демократиялық кезеңі – Алаш қозғалысымен тығыз байланысты. Егер осы кезеңге дейінгі ұлт-азаттық қозғалыстарға жер мәселесі, патша әкімшілігінің озбырлығы әсер етсе, ал Алаш қозғалысы өзін-өзі танудың бастамасы болып, мақсатты жария саяси күрестің ізашарына айналды.

Іргетасы 1905 жылғы орыс революциясы тұсында қаланған Алаш қозғалысының негізгі де басты мақсаттарының бірі – рухани тәуелділік-

тен құтылу болды. Алаш қозғалысының саяси бағдарламасы ретінде жолданған петицияларда да рухани тәуелділіктің қамытын сыпыру мақсат етілді. Мәселен, Семей облысы Қарқаралы уезі қазақтарының Министрлер Кеңесінің төрағасына жазған петициясында: дінге еркіндік беру, ана тілінде білім беру, кеңсе ісін, сот ісін қазақша жүргізу жөнінде талап қойылды ((Алаш қозғалысы, 1-Т. 2004). Мұндай мазмұндағы талапты Алаш қайраткері, студент Мұхамеджан Тынышбаев та қоя білді. Ол өзінің Министрлер Кеңесінің төрағасына жазған хатында қазақ халқының құқының тапталуын санамалап көрсете отырып: «Наши уездные начальники и мировые судьи (о губернаторах и говорить нечего) не знают киргизского языка и не считают нужным знакомиться с нашими нравами и обычаями. Часто они находят необходимым заменять переводчиков киргизов русскими казахами. Сколько было примеров, что киргизы невинно страдали только оттого, что власти совершенно не знали киргизского языка, а переводчики или подкупались или просто по незнанию неверно переводили... Необходимо поэтому постановить, чтобы губернаторы, уездные начальники, мировые судьи и другие власти изучали киргизский язык, обычаи и нравы, и чтобы образованные киргизы по возможности призывались служить среди своих» (Алаш қозғалысы, 1-Т. 2004) – деп басшылардың жергілікті халықтың тілін білуін, салт-дәстүрін сыйлауын батыл талап етті. Патша өкіметінің арабша хат тануға қарсылық білдіруі, халықты діни сенімі үшін қудалауы – әріден ойластырылған саясат екендігін түсінген

Алаш қайраткерлері ұлт ретінде құрып кетпедінің қамын ерте жасады. Ұлттың ұлт болуы үшін бірінші шарт – тілі болуы керектігін қаперлерінен шығармаған Алаш зиялылары туған тілі үшін күресті көздері жұмылғанша жалғастырды.

Патшалық Ресейдің отарлау саясаты тұсында бастау алған бұл күрес Алаш қозғалысының тірегі болған – Ә. Бөкейханұлы, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы тұсында ширай түсіп, ел тәуелсіздігі үшін күреспен бірлікте жүргізілді.

Негізгі бөлім

Тілдің әкімшілік ортада, білім алу саласында және бұқаралық ақпарат құралдары арқылы өркендейтінін ескерсек, патша өкіметі тұсында әкімшілік басқару саласында қазақ тілін өркендетуге мүмкіншілік болмады. Қазақтар орыс тілін білмейді деген сылтаумен уезд басшылығы қызметінен шеттетіліп, болыстық қызметтер ғана ұсынылған (Қойгелдиев М., 2004). Бұл жөнінде «Қазақ» газеті былай деп жазды: «1908 жылы губернатор циркуляр шығарып, орысша оқығандарды ғана болыстыққа бекітетін болған соң, бұрын байлардың босағасында отыратын кедейдің баласы орысша оқуы арқасында болыс болып, байдың төрінде отырып, хукім-билік айтып жүретін болған соң, байлар сонда ақылға кірді. Болыстықты үлкен дәреже көріп, болмасак өлдік деп жүргендер қаңтарылып, қаймығып, қанаттары қайрылатын болған соң балаларын школаларға тыға бастады» (Қазақ газеті, 1913, №6).

Патшалық Ресейдің қазақ жерін отарлауы барысында басталған қазақ тілін ығыстыру процесі бірнеше бағытта жүргізілді. Біріншіден, патша өкіметі осы тұста қызмет еткен мекемелердің барлығында істі орыс тілінде жүргізе отырып, қазақты биліктен шеттетуді көздеді. 1867-1868 жылдардағы реформалық өзгерістер нәтижесінде пайда болған уездік басқару тұтасымен орыстар қарамағына өтіп, қазақтарға басқару жүйесіндегі ең төменгі сала – болыстық және ауылдық билік ұсынылды. Қазақтарды уездік басқаруға тартуға орыс тілін білмеуі кедергі болып отыр деген негізсіз себептер көрсетілді. Жоғары шенді басшылардың қазақ тілінде пікір алысуы тек тілмаштар арқылы жүзеге асты.

Патша өкіметінің бұл саясаты мансап десе ішкен асын жерге қоятын, биліктен үмітті топтың орыс тіліне құштар болуына негіз салып берді, яғни патша ағзам «мәжбүрлеу» саясатын өмірге енгізу арқылы орыс тілінің қазақ даласында қанатын қомдап, қияға самғауына жол ашып берді.

Қазақ тілінің төрдегі басын есікке сүйреп, отбасы, ошақ қасы тіліне айналуына екінші себеп, патша өкіметінің әр түрлі сылтаулармен ана тіліндегі оқуды шектеу арқылы орыс мектептерін көптеп ашуы мұрындық болды, яғни қазақ жеріндегі орыс тіліндегі мектептердің көбеюі – қазақ тілін тежеудің, шектеудің алғышарттарының бірі болды. Орыс тіліндегі мектептердің көптеп ашылуы тілді тұқыртуды ғана мақсат етті десек бір жақты баға берген болар едік, баска да империялар сияқты патшалық Ресей де «өздеріне шексіз берілген» кадр тәрбиелеуді көздегені сөзсіз.

Патша өкіметінің осындай саясатының нәтижесінде қазақ тілінің басына үйіріліп келген бұлтты Алаш қайраткерлері бірден сезді. «Қазақ» газеті төңірегіне топтасқан Ә. Бөкейханұлы, А. Байтұрсынұлы, т.б. зиялылар патша өкіметінің қазақ тілін саяси-экономикалық ортадан ығыстыру арқылы қандай мақсат көздеп отырғанын халқына еппен түсіндірді. «Қазақ» газетінің алғашқы сандарында жарияланған: «Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл. Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады. Өз ұлтына басқа жұртты қосамын дегендер әуелі сол жұрттың тілін аздыруға тырысады.

Егер де біз қазақ деген ұлт болуды тілесек, қарнымыз ашпас қамын ойлағанда тіліміздің де сақталу қамын қатар ойлау керек. Қазақтың осы күнгі ісінің бетіне қарағанда һәм мұнан бұлай ісіміздің беті осы болса, қазақ тілі азып, жоғалуға ықтимал...» (Қазақ газеті, 1913, №1) – деген жанайқайы басылым жарық көріп тұрған уақыт ішінде жалғасын тауып жатты. Әсіресе, Ахмет Байтұрсынұлының «Қазақ» газетінде жарияланған «Бастауыш мектеп» атты мақаласындағы бұлтартпайтын дәлелдер талай жамылғының бетпердесін сыпырып тастады. А. Байтұрсынұлы бұл мақаласында патша өкіметінің орыс мектептері арқылы қазақ тілін жойып, орыс тіліне тұтастай көшіруді мақсат етіп отырғанын ашық айтты. Тіпті кейіннен кеңес өкіметі тұсында жүзеге асқан араб әрпін латын әрпіне, ал латын әрпін орыс әрпіне ауыстыру мәселесі де осы тұста бой көтергендігін дәлелдейтін деректер жетерлік. Автор «... қазақ тұтынып отырған араб әрпін тастатып, орыс әрпін алдырамыз дейді. Сол үшін әуелі балалар ана тілімен оқымай, орыс тілімен оқысын, ана тілімен оқыса да орыс әрпімен оқысын дейді» (Байтұрсынұлы А., 2006) – дей келе, Ресей отарлаушыларының қитұрқы саясатын ашып көрсетеді. Алғашында Ресейдегі бөтен жұрттың

балалары бастапқы екі жылды ана тілінде оқысын деп жарлық шығарған патша бірер айдың ішінде бұл пікірінен айнып, оқу тек орыс тілінде болсын деген жарлыққа қол қояды. 1913 жылдың 14 маусымында жарияланған «Россиядағы бөтен текті жұрттардың мектебі бастапқы екі жыл ана тілінде оқысын» деген патша жарлығы әуелде көңілге қуаныш ұялатқанымен, төрт ай өтер, өтпестен алғашқы шешімінен айнып, чуваш мектептерін тек орыс тілінде оқыту керек деген жарлыққа қол қоюы зиялы қауымның көкейіне күдік ұялатты. Чуваш халқына кигізілген қамыттың түптің түбінде қазаққа да кигізілетінін ұлттық саяси элита бірден түсінді. Бұл шешімде ұлы империялық саясат жатқанын, бұл саясаттың қазаққа тигізер залалының молдығын халыққа тәптіштей түсіндіре жазған Ахмет Байтұрсынұлы: «Хүкіметке керегі мемлекеттегі жұрттың бәрі бір тілде, бір дінде, бір жазуда болу, әр халыққа керегі өз діні, тілі, жазуы сақталу» (Байтұрсынұлы А., 2006) – деп емеурінді ескерту жасады.

Патша ағзам енді еппен қимылдау тактикасын доғарып, төтеден қайыруды жөн көрген, яғни осы тұста Ресей патшалығы бодандығындағы отар елдерді орыстандыру саясатын жүзеге асыруға білек сыбана кірісіп кетеді. Мемлекеттің бұл саясатын жүзеге асыруға «Новокрещенская контора», «Обрусительная палата» деген арнаулы кеңселер құрылып, ал істі практикалық тұрғыда орындау миссионер ғалымдарға тапсырылды. Кеңес өкіметі тұсында ұлы ағартушы дәрежесіне көтеріліп, айрықша дәріптелген миссионер Ильминский сияқтылардың қазақтың тіліне, дініне, діліне әкелген залалы ұшан-теңіз.

А. Байтұрсынұлының «...бастауыш мектеп, әуелі, миссионерлік пікірден, политикадан алыс боларға керек, яғни қазақтың діні, тілі, жазуы сұмдық пікір, суық қолдан тыныш боларға керек» – деген сол тұстағы жан айқайы қазақ даласына жарықшақтана жетті (Байтұрсынұлы А., 2006).

Сондықтан Алаш қайраткерлері қазақ баласының «өз қағынан өзі жерімей» қалыптасуына негіз салатын білім беру саласын қолдан шығарып алмауды көздеді. Алаш қайраткерлері мектепті ана тілінде оқытуды, жоқ дегенде бастауышта білімді ана тілінде беруді мақсат етті. Олар білім беру саласын ұлттық негізде дамытса, патша өкіметі тарапынан жүргізіліп отырған «орыстандыру» саясатына тосқауыл бола алатындарын түсінді. Алғашында бұл пікірлер жекелеген Алаш қайраткерлерінің еңбектерінде көрініс тапты. Ахмет Байтұрсынұлы «Қазақ» газеті бетінде қазақ баласын ана тілінде оқыту қажеттігін

халыққа тәптіштей түсіндіріп отырды. Мектепті ана тілінде оқытуды Қошке Кемеңгерұлы, Хайреддин Болғанбаевтар да қолдап, баспасөз бетінде пікір білдірді. Қ. Кемеңгерұлы «Мектеп қай тілде болуы керек?» атты полемикалық мақаласында былай деп жазады: «Егер орта мектепте оқу орыс тілінде болса, бізден еш уақытта жеткілікті оқытушы шықпайды. Ұлт мектептері, ұлт мәдениеті болмайды. Және басқа түрік ұлттары орта мектебін өз тілінде жүргізіп жатқанда қазақтың өз алдына ауа жайылуы қиынсыз. Орта мектеп орыс тілінде жүрсе қазақ тілінде кітап басудың қажеті болмай қалады. Пән кітаптары қазақ тіліне аударылмайды. Жеткілікті кітап жоқ деген күшті дәлел емес. Бірсыпыра кітап шығып қалды. Орта мектепте қолданылатын лабораторный әдіске қолайлы кітаптарды шығару бір-ақ жылдық жұмыс. Орта мектепте оқу қазақ тілінде болса, алдымен керегі – жаңа түрмен орыс грамматикасын қазақшаға үйлестіру және «Орысша-қазақша толық тілмаш» шығару» – дей келе, «Орта мектеп қазақ тілінде болса, жоғары мектеп те бара-бара қазақшаға айналады» – деп жазды (Кемеңгерұлы Қ., 1996).

«Жау жағадан алғанда, бөрі етекпен алады» дегендейін, ана тілінде бала оқытудың өзі үлкен мұңға айналып отырған тұста, мұсылман съезінде қаралған заң жобасында рухани мекемелерде іс жүргізу татар тілінде болсын деген татар ағайындардың қысастығы зиялы қауымды біраз әбігерге салды. «Рухани мекеме қағазы әр облыста әр жұрттың өз тілінде болсын» – деп Жаһанша Досмұхамедұлы мен әлихан Бөкейханұлының табандап отыруының нәтижесінде ғана, мұсылман съезі рухани мекеме қағазын «татар-түрік» тілінде жазуға шешім шығарады. Бұл жөнінде «Қазақ» газетінде Ә. Бөкейханұлы былай деп жазды: «Біз қазақ тілі заңға жазылсын деп қарыса алмадық. Жығылатын болған соң «түрік» дегеннің ішіне кірдік қой деп тоқтадық. Түбінде біздің қазақ тілі бізбен тіл тұқымы бір өзге мұсылманды байытпаса, біз біреуге қоңсы қонбаймыз ғой. Ғұмыр жүзінде біздің қазақ тілі өз бәйгесін алар» (Бөкейханұлы Ә., 2004). 1917 жылдың 1-12 мамыр аралығында өткен Жалпы мұсылмандар съезінде федерация алуға ұмтылыс жасаған – қазақ, сарт, кавказ халықтарының надандығын, оқымысты еместігін, Алтынсарин сынды оқымыстылардың «орысшылдығын» беттеріне басып, уысынан шығармауды көздеген топтың түпкі ойы мәлім болып қалады. «... Егер де бөлінбей тұрса, онда жері жоқ татарлар

қазақпен Түркістан жеріне көшіп барып, жер алуды» мақсат етті (Байтұрсынұлы А., 2006).

Мұсылман съезінде көтерілген бұл мәселелерден іштартып қалған Алаш қайраткерлері қазақ тілінен құнарлы, орамды тіл жоқ екендігін дәлелдейтін пікірлерін баспасөз беттерінде үзбей жариялап тұрды. Олар қазақ тілі тек қазақ халқына ғана емес, иісі түркі әлеміне қызмет ететін тілге айналады деген үмітте болды.

Тілдің адам болмысындағы орны жайында Мағжан Жұмабаев былай деп жазды: «Тіл – адам жанының тілмашы. Тілсіз жүрек түбіндегі бағасыз сезімдер, жан түкпіріндегі асыл ойлар жарық көрмей, қор болып қалар еді. Адам тіл арқасында ғана жан сырын сыртқа шығарып, басқалардың жан сырын ұға алады. Ойлаған ойын сыртқа шығарып, басқаға ұқтыра алса, адамның не арманы бар. Жазушы, ақын деген сөз – ойлаған ойын әдемілеп жарыққа шығара алатын адам деген сөз. Тілі кем болса, адамның қор болғаны. Ойың толып тұрып, айтуға тілің жетпесе, іш қазандай қайнайды да. Қысқасы – адамның толық мағынасымен адам аталуы тіл арқасында.

Тіл әрбір адамға осындай қымбат болса, әрине, ұлт үшін де қымбат. Тілсіз ұлт, тілінен айрылған ұлт дүниеде ұлт болып жасай алмақ емес. Ондай ұлт құрымақ. Ұлттың ұлт болуы үшін бірінші шарт – тілі болу. Ұлттың тілі кемі бастауы ұлттың құри бастағанын көрсетеді. Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе болмасқа тиісті. Бір ұлттың тілінде сол ұлттың сыры, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай көрініп тұрады. Қазақ тілінде қазақтың сары сайран даласы, біресе желсіз түндөй тымық, біресе құйындай екпінді тарихы, сар далада үдере көшкен тұрмысы, асықпайтын, саспайтын сабырлы мінезі – бәрі көрініп тұр. Қазақтың сар даласы кең, тілі де бай. Осы күнгі түрік тілдерінің ішінде қазақ тілінен бай, орамды, терең тіл жоқ. Түрік тілімен сөйлеймін деген түрік балалары күндерде бір күн айналып қазақ тіліне келмекші. Қазақ тілін қолданбақшы. Осы күнде-ақ айналып келе жатыр. Татардың әдебиет тілі жыл-жыл сайын қазақ тіліне жақындап келеді. Күндерде бір күн түрік балаларының тілі бірікпесе, ол біріккен тілдің негізі қазақ тілі болса, сөз жоқ, түрік елінің келешек тарихында қазақ ұлты төрден орын алмақшы. Келешектің осылай болуына біздің иманымыз берік». М. Жұмабаев өз пікірін мына өлеңмен қорытындылайды:

Жарық көрмей жатсаң да ұзақ, кең тілім,
Таза терең, өткір, күшті, кең тілім.
Таралған түрік балаларын бауырыңа,
Ақ қолыңмен тарта аларсың сен тілім
(Жұмабаев М., 2004).

Мағжан ақынның пікірінше, қазақ тілі тек қазақтардың емес, бүкіл түркі жұртының басын біріктіретін – тіл.

Ойталқы

«Ұлттың ұлт болуына бірінші шарт – тіл» деп есептеген Алаш қайраткерлері қазақ тілінің беделін көтеруді мақсат ете отырып, оның қоғамда жетекші рөл атқаруы үшін мынадай бағыттарда жұмыс жүргізуді жөн деп санады:

– мектепті ана тілінде оқыту, жоқ дегенде, баланың сана-сезімі толық қалыптасатын бастауыш мектепті ана тілінде оқыту;

– қазақ тілін ресми іс-қағаз тілі дәрежесіне жеткізу;

– қазақ тілін шұбарламау, мейлінше жат сөздерге жоламау.

«Қазақ» газетінде жариялаған мақалалардағы мұндай құнды пікірлер, мақсатты жоспарлар қазақтың басы қосылған алқалы жиындарында негізгі мәселе ретінде көтерілді. Әрине, бұл тұста тіл мәселесі дінмен, ділмен сабақтастырылып, бір-бірінен ажырамайтын ошақтың үш бұты ретінде қарастырылды.

Алаш қайраткерлері ғасыр басынан көтеріп келе жатқан қазақ тілі мәселесін мемлекеттік саясат деңгейіне көтеруді мақсат етіп, «Алаш» партиясы бағдарламасы жобасында жариялады. Бағдарлама жобасының «Билік һәм сот» бөлімінде бидің, судияның жергілікті тілді білуі міндеттелініп, қазақ көп жерде соттың қазақ тілінде жүргізілуі қажет деп көрсетілініп, Присяжнйлардың қазақтан алынуы баса айтылды. Ал жобаның «Ғылым-білім үйрету» атты бабында: «Оқу орындарының есігі кімге де болса ашық һәм ақшасыз болу. Жұртқа жалпы оқу жайылу. Бастауыш мектептерде ана тілінде оқу. Қазақ өз тілінде орта мектеп, университет ашу. Оқу жолы өз алды автономия түрінде болу, үкімет оқу ісіне кіріспеу. Мұғалімдер-профессорлар өзара сайлаумен қойылу. Ел ішінде кітапханалар ашылу» қажеттігі көрсетілді (Алаш қозғалысы, 1-Т. 2004).

«Алаш» партиясы бағдарламасының жобасында көрініс тапқан мұндай құнды пікірлер, мақсатты жоспарлар қазақтың басы қосылған алқалы жиындарында негізгі мәселе ретінде көтерілді. «Алаш» партиясының жергілікті комитеттерін құру мақсатында ашылған облыстық сиездерде де «оқу мен баспасөз» мәселесі басты назарда болды. 1917 жылдың сәуірінде Жетісуда, маусымында Семейде, тамызда Ташкентте, желтоқсанда Орынборда өткен «Алаш» партиясының сиездері мектеп ана тілінде болу керек де-

ген шешім шығарды. Ал осы жылдың 2-5 тамыз аралығында Ташкент қаласында өткен Түркістан аймағы қазақ-қырғыздарының жалпы жиналысы: 1) орыс-түзем мектептерін жауып, ұлт мектептерін ашу; 2) осы жылдан бастап орыс мектебінде оқып жүрген қазақ-қырғыз балаларына ана тілі және мұсылман дінін оқыту; 3) жазуды «Қазақ» газеті тұтқан емлемен жазу; 4) бастауыш мектепте ана тілінде оқыту; 5) қазақтар ашқан баспаханаларды қазақ пайдасына жарату жөнінде қаулы қабылдады (Алаш қозғалысы, 1-т. 2004).

Орал облыстық қазақтардың 1-ші сиезі 1917 жылы 19-22 сәуір аралығында Орал қаласында өтті. Сиезді уақытша қазақ комитетінің төрағасы Ғұбайдолла әлібеков ашып, құттықтау сөз сөйледі. Осы сиезде бірінші кезекте Мемлекетті басқару туралы, Уақытша үкімет туралы және жүріп жатқан империалистік соғысқа көзқарас туралы мәселелер қаралды. Сиез төрт күнге созылды, сиездің соңғы төртінші күнінде облыстағы оқу-ағарту, мәдениет және т.б. мәселелер қаралды. Сиез делегаттары Орал облысында қазақтар арасында бастауыш, орта, жоғары білім беру жүйесі қанағаттанғысыз деп тауып, төмендегі шешімдерді қабылдады:

– мұғалімдер сиезін шақыру қажет;

– Орал қаласында уақытша орта оқу орнын ашу қажет, ерлер гимназиясының бағдарламасы негізінде қазақ балаларына арнайы оқу орнын ұйымдастырып, оны қазақтар қаражатына салынған бұрынғы кәсіптік мектептің үйіне орналастыру жөн деп табылсын;

– қазақ тілінде газет, брошюралар шығару қажет деп табылсын.

Сиезде бұдан басқа да мәселелер қаралды, басқа қаралған мәселелерді қосқанда саны 23-ке жеткен. Орал сиезінің қарарында облыс орталығында орта мектеп ашу және кәсіби мамандардың қатысуымен халық ағарту ісін реформалау мәселелерін талқылау үшін мұғалімдер құрылтайын шақыру қажеттілігі көрсетілді (Сүлейменова Д., www.abai.kz).

1917 жылдың 21-26 маусым аралығында Орынборда өткен Жалпықазақ съезінде мектепті ана тілінде оқыту ісі күн тәртібіне қойылды. Оқу мәселесі жөнінде М. Дулатов баяндама жасап, ұлт мектебін көркейтуге – оқытушы мен оқу құралының тапшылық көрсетіп отырғанын баса айтты. Сиезд делегаттары М. Дулатов пікірін қызу қолдап, оқу құралдарын дайындауға мұрындық болатын оқу комиссиясын құруға шешім қабылдады. Сиезд оқу комиссиясына мынадай міндеттер жүктелді:

1. Ұлт мектептеріне бағдарлама жасау;
2. Мұғалімдерге қалай оқыту тәртіптерін үйрететін жолбасшы кітаптар жазу;
3. Тәрбие жайынан кітаптар жазу;
4. Бүкіл қазақ-қырғызға оқу ісін қалай жүргізу туралы жоба шығару;
5. «Қазақ» емлесін тексеріп, түзету;
6. Қазақ-қырғыз тіліне пайдалы кітаптарды тәржіме ету.

Оқу комиссиясы құрамына А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Е. Омаров, Б. Сәрсенов, Т. Шонанов сайланады. Комиссия 1918 жылдың басынан бастап іске кіріседі деп тарасады. «Комиссия іске кіріскен күннен бастап, әрбір жарты жылда мәслихат арқылы не істейтіні туралы халыққа есеп беріп отырсын» деп ұйғарылады (Алаш қозғалысы, 2-т. 2005).

Бірақ қоғамдағы саяси төңкерістер оқу комиссиясының ісін бірден бастауына мұрша бермеген сияқты. Қолда бар деректерге сүйенсек, «Алаш» партиясының сиезінде көтерілген ана тілінде оқулықтар дайындау ісі 1921 жылы қолға алынғаны байқалады. 1921 жылдың басында Қазақ АССР Халық ағарту комиссары мен мемлекеттік баспа жанындағы редакциялық комиссия мүшесі А. Байтұрсыновтың төрағалық етуімен I және II басқыштағы бірыңғай еңбек мектебі үшін оқулықтар құрастыру және аудару мәселесі бойынша бірлескен кеңес болып өтеді. Жиында баяндама жасаған Байтұрсынов I және II басқыштағы мектептерге әлі күнге дейін қазақ тіліндегі оқулықтардың жоқтығын атап өтіп, бар оқулықтардың өзі I басқыштағы бірыңғай еңбек мектебінің I, II, III топтарына ғана жарамды екендігі, сол себепті де I және II басқыштағы мектептер үшін қазақ тілінде оқулықтар құрастыру болмаса аудару ісін тездетіп қолға алу қажеттігін көрсетеді. Кеңесте оқулықтарды орыс тілінен қазақ тіліне аудару ісіне М. Жұмабаев, М. Тұрғанбаев, Қ. Кемеңгеров, Ж. Тілеулин, С. Мұстафин сынды азаматтарды тартуға қаулы қылады. Сондай-ақ қазақ тілінде оқу хрестоматиясын, синтаксис пен әдебиет теориясын құрастыру туралы шешім шығарылады (Языковая политика в Казахстане. Сб. документов. 1997). Сонымен бірге қаулыда халық ағарту комиссариатына ана тілінде оқулық құрастыратын, аударатын азаматтар болса баспасөз арқылы сұрастырып білу тапсырылады.

Осы қаулының негізінде А. Байтұрсынұлының «Тіл – құрал», «әліппе», «әдебиет танытқыш», Е. Омарұлының «Пішіндеме», Х. Досмұхамедұлының «Жануарлар», «Адамның тән тірлігі», «Табиғаттану», Ж. Аймауытұлының

«Психология», Ж. Күдериннің «өсімдіктану», М. Жұмабайұлының «Педагогика», М. Дулатұлының «Есеп тану» оқулықтары дүниеге келді.

Сондай-ақ Алаш қайраткерлері термин жасау ісіне өлшеусіз үлес қосты, қазақ тілінде термин жасаудың іргетасын қалады. 1924 жылдың 12-18 маусымында Орынборда өткен қазақ білімпаздарының съезінде қазақ терминологиясы мәселесі тұңғыш көтеріліп, оны дамытудың қағидаттары ұсынылды. Қазақша пән сөздер тақырыбы бойынша Елдес Омарұлы баяндама жасап, қазақ тіліне тән дыбыстардың үндестік жүйесіне, сөзжасамдық қуатына тоқталды. Сондай-ақ баяндамашы жат сөздерді сөздік қорымызға енгізуде ұстанатын шарттарды көрсетті (Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. Стенограмма. 2005).

Қошқе Кемеңгерұлының ұсынысы ғалымдар тарапынан қолдау тауып, съезд қарарына енді. Баяндамадан кейін пікірталасқа қатысқан Х. Досмұхамедұлының: «Қазақша пән сөздерін тексеріп қабылдап алатын орын қазақша білім кеңесі болсын, жалпы қазақ халқы үшін жалғыз болсын, пән сөздері әуелі білім кеңесінің жанында әр пәннің мамандарынан сайланған, әр пәннің өзіне дербес кемесіелерде тексерілетін болсын, кемесіеленің қабылдап алған сөздері баспасөз жүзінде жарияланып, көптің сынына түскеннен кейін, білім кеңесінің қарауына тапсырылып, сонан бекіп шығатын болсын» деген пікірі де ескеріліп, пән сөздерін тексеретін комиссия құруға қаулы қабылданды.

Сонымен құрамында 5-6 адамы бар комиссия қазақ терминологиясын қалыптастыруға айрықша үлес қосты. Айналасы он шақты жыл ішінде ұлттық терминологиялық қордың негізін қалаған жүздеген терминдерді жасап қолданысқа енгізді. «Орысша-қазақша әскерлік атаулары», «Пән сөздері», «Атаулар сөздігі» сияқты терминологиялық сөздіктер осы кезде дүниеге келді.

Комиссия төрағасы Ахмет Байтұрсынұлының тіл және әдебиеттану ғылымдарының сала құлаш терминін бір өзі жасап, бүгінгі бір институттың жұмысын бір өзі атқарды.

Ахмет Байтұрсынұлының термин жасауға қосқан үлесін қазіргі ғалымдар орынды бағалап, дұрыс насихаттап жүр. Әдебиеттанушы ғалым Р. Нұрғалиев: «әдебиет танытқышта Ахмет Байтұрсынұнов әдебиеттанудың әлемдік терминологиялық стандарт деңгейіне көтеріліп, шет сөзді араластырмай, қонымды, ықшамды, бір-бірімен сабақтас, ұйқас, ұялас ұғымдардың тұтас ұлттық қазақы жүйесін жасап берді. Олардың басым көпшілігі автор репрессияға ұшырап,

кітаптың тыйым салынғанына қарамастан әдеби тілге кіріп кетті. Интернационализм дегенді желеу етіп, шет тілді зорлап ендіру науқаны тұсында әдебиеттанудың да шұбарланғаны анық. Әрине, қазір роман, лирика, драманы ұзақ әңгіме, толғау, айтыс-тартыс деп өзгерту мүмкін болмас, бірақ А. Байтұрсынұнов жасаған бірталай терминдер, сөздер қолдануға сұранып тұр» (Нұрғалиев Р., 1997.) – деп жазса, тілші ғалым Ш. Құрманбайұлы: «Ғалымның терминжасам тәсілдерін көрсетіп, оларды пайдалана отырып, тіл білімі, әдебиет ғылымдарының терминологиясын, өзге арнаулы салаларға қатысты терминдер жасауы – ғасыр басындағы өзге ғылым салалары бойынша оқулықтар мен түрлі ғылыми еңбектер жазған авторларға таптырмайтын үлгі болды. Ахаңнан кейін әр түрлі ғылым салалары бойынша еңбектер жазған қазақ зиялыларының жасаған терминдері оған айқын дәлел бола алады. Мысалы, Ахмет Байтұрсынұлының 1914, 1915 жылдары және одан кейін бірнеше дүркін қайта басылған «Тіл – құрал» еңбегінде -уыш/-уіш, -ша/-ше, -лық/-лік жұрнақтары арқылы жасалған сызықша, есімше, көсемше, бастауыш, баяндауыш, сұраулық терминдердің үлгісі, 1927 жылы басылған Ж. Күдериннің «өсімдіктану» оқулығында сабақша, тұқымша, қайықша, қаптауыш, аналық, ал Е. Омарұлының 1928 жылы Қызылордада жарық көрген «Пішіндемесінде» (геометрия) тікше, қиықша, өлшеуіш, өлшемдік түрінде жалғасын тапқанын көруге болады. Осы деректердің өзі ғалымның тіл білімпазы ретінде қазақ тілінде термин жасаудың үлгісін көрсете отырып, ғасыр басындағы термин жасау ісіне тікелей ықпал еткен зор тұлға екенін анық аңғартады» – деп айрықша бағалады (Құрманбайұлы Ш., 2008).

Алаш қайраткерлерінің аударма саласындағы еңбектері де мол. Әлихан Бөкейхан бастаған енді бір топ ғалым орыс тіліндегі дүниелік ғылымдарды танытатын оқулықтарды, ғылыми еңбектерді қазақ тіліне аударып бастады. Айталық, К. Фламарионның «Астрономия әліпбиі», Д. Гравенің «Дүниенің құрылысын» Ә. Бөкейхан; Ю. Вагнердің «Жердің жаратылысы жайындағы әңгімелерін» М. Әуезұлы; В. Вагнердің «Жануарлар туралы әңгімесін» А. Байтасұлы; Д. Кудрявскийдің «Арғы мәдениетін» Мырзағазы Есболұлы тәржімеледі (Қамзабекұлы Д., 2005).

Алаш арыстары өмірге әкелген терминдер 30-жылдары «ұлтшылдық», «пуристік» бағыт ұстады деген сылтаумен шеттетілді. Біздің қолымызға БКП(б) Қазақ өлкелік комитетінің баспасөз бөлімінің инструкторы М. Ғатаулиннің

«Орысша-қазақша әскерлік атаулары» терминологиялық сөздігіне жазған рецензиясы түсті. ҚР Президенті мұрағатында тіркелген, сол тұстағы идеологияның ыңғайына бейімделе жазылған бұл рецензияның мақсаты сөздікті іске алғысыз ету болғаны оқыған адамға түсінікті. 2464 терминнен бір дұрыс термин таппадым дегеніне кім сенеді? Рецензент сөздікті құрастырған Үмбетбаев, бекіткен Наркомпростың ғылыми кеңесі, қол қойған Байтұрсынов, Нұрымов дей отырып, кеткен қателіктің бәрін А. Байтұрсыновқа әкеп теліген. Рецензент қазақша термин жасауға қарсылығын рецензияда қайта-қайта қайталап отырған. Сөз саптауына қарасақ, М. Ғатаулиннің аталмыш терминологиялық сөздікті жоққа шығаруына бір-ақ сөз себепші болғаны байқалады. Ол «алаш» сөзі, нақтырақ айтсақ, сөздікте орыстың «ура» ұраны «алаш» деп аударылған екен. Бұл термин «Алашқа» қарсылардың титығына әбден тигенге ұқсайды. Содан М. Ғатаулин «алаш» сөзіне жабысып, бірекі бет талдау жасап, «алаш» ұлттық ұран, «ура» пролетарлық ұран деп терминге де таптық реңк беріп, терминдерді де бір-біріне қарама-қарсы қойып, соғыстырып қояды. Арасында «алаш» сөзін қолданбаса А. Байтұрсынов ауырып қалады деп кекетеді.

Сонымен бірге рецензент «алаш» сөзінің қазақ арасында беделі жоғары екенін, қазақ сезіміне тікелей әсер ететінін мойындайтынын жасырмайды: «Об «алаше» распространятся не придется, «Алаш» в известном степени завоевал себе «популярность» среди массы, особенно казахской и вероятно, всякий его знает, т.к. «алаш» – клич национальный, поэтому при произношении слово «алаш» – она остро задевают национальные чувства казахов. Клич «алаш» – равносильно тому, что клич «Русь святая» (АП РК.Ф. 141. Оп. 1, Д. 224, 4 л).

М. Ғатаулин «алаш» ұранын «киелі Руське» теңегенмен, бәрібір «алашқа» тиісуін қоймай, одан әрі былай жосылтады: «Когда Муканов коснулся разбора слово «ура», то Байтұрсынов горой стал защищать, якобы, казахский клич «алаш», а русские «ура» и не находят ничего особенного в переводе, он так хладокровно поверхность объясняет, у него в душе отрадно, хоть на страницах печати об «алаше» заговорили. У него болит это место, ему хочется про то говорить» (АП РК.Ф. 141. Оп. 1, Д. 224, 4 л) – дейді. Алаш қайраткерлерінің ұлты үшін жасаған ұлы еңбектері осылай қараланып, бірте-бірте санаттан шығарылады.

Голощекин билікке келгеннен кейін бұл оқулықтар идеологиялық тұрғыдан жарамсыз

деп табылды. Ағарту халкомы С. Сәдуақасұлының «Байтұрсынұлының оқулықтары қанша жарамсыз дегенімен, бізде қазір солардың өзі де жетпей отыр. ...Ал енді ешқандай негізсіз олар жазған оқулықтарды сынау мүлде түсініксіз» – деп араша түскеніне қарамастан, әміршіл билік өз дегеніне жетті.

Сондай-ақ Алаш қайраткерлері қазақтың көрікті тілін шұбарламай, таза жазуға көпшілікті үндеді. Бұрынғы әдеби тіл – шағатай тілінен арылуға шақырып, жаңа әдеби тілді қалыптастыруды мақсат етті. Міржақып Дулатұлының «Қазақ тілінің мұңы», «Қазақ тілін жүргізетін комиссияның құлағына алтын сырға» мақалаларында (Дулатұлы М., 1997), Бейімбет Майлиннің «Мұсадан хат келді», «Олай емес, казахский язык!», «Шәлдір-шүлдір», «Перевод», «Бидиш, шалабек занит» фельетондарында (Ақашева С., 2007), Қошке Кемеңгерұлының «Қотыр сөздер» (Кемеңгерұлы Қ., 1996) мақаласында қазақ ішінде дендеп кірген тіл шұбарлау ісіне тосқауыл қоюға ниет еткен. Бірін-бірі толықтыратын бұл жарияланымдардың мақсаты – қазақ тілін жат тілмен будандасудан сақтау. «Күшті» тілдің көмекейіне түсіп, жоғалып кетпеуге үндеу. М. Дулатұлының қазақ тілінің өзін сөйлете жазған күйзелісі: «Кірленіп барамын, былғанып барамын. Жасыдым. Мұқалдым. Мен не көрмедім? Маған әкеліп араб пен парсыны қосты. Бертін келе шүлдірлетіп ноғайды қосты, былдыратып орысты араластырды. Бір күндерде мені мүлде жоқ қылғысы келгендер де болды. Өліде ұшбақы болғыр Абайға өкпем жоқ. Тіріде маған араша түсушілер аз болды. Мен жылы сөзді алдымен, айналып кетейін, осы күні Ақмет деген кісіден естідім» (Дулатұлы М., 1997) – дегені шындық еді.

«Алаштың» көзі, құлағы һәм үні болған «Қазақ» газетінің қазақ тілін дамытудағы, қазақ тілінің беделін көтерудегі рөлі шексіз. Ұлттың рухын көтеретін, тілдің мерейін өсіретін мәнді де мағыналы материалдар «Қазақ» газеті бетінде жарық көрді.

Қорытынды

Қазақ зиялыларының бір бөлігі Қазан төңкерісінен кейін Ресейдің қол астындағы ұлттарға саясаты өзгереді деген сенімде болды. Қазақ зиялыларының кейбірінің бұлай пайымдауына, 1917 жылдың 2 қарашасында жарияланған «Ресей халықтарының құқы туралы Декларациясы», 1918 жылғы 3 қаңтарда жарық көрген «Еңбекшілердің және қанаудағы халықтардың құқы

туралы Декларациясы», 1918 жылы қабылданған РСФСР Конституциясы себеп болды. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдардағы осы іспестес құжаттарына сенген ағаларымыз тақиясын көкке атты. Қазақтың бетке ұстар азаматы, Алаш қайраткері Ғұмар Қараштың қаламынан туған «Ұлт һәм туған тіл» (1919 ж.) еңбегі осындай үлкен сеніммен дүниеге келген еді. Ғ. Қараш бұл еңбегінде ана тілін тұқыртқан патша заманы келмеске кетті, бостандық таңы атып, қазақ тілі өркендейтін заманға жетті деп төбесі көкке жете қуанды. Патша заманында өзге ұлттардың көрген құқайын жіпке тізе отырып, Кеңес үкіметі бұл мәселелерді дұрыс шешеді деген пікірде болды. Мұндай мазмұндағы мақалалар әр басылым беттерінде жарық көрді.

Шындығына келсек, Кеңес үкіметі патша үкіметінің ұлт саясаты барысындағы ұстанымдарын жалғастырушысы ғана болды. Халық ағарту комиссариатының аз ұлттар мектептері туралы 1918 жылғы қаулысы, РКП-ның VIII съезінің ана тілінде оқыту арқылы біртұтас еңбек мектебін құру туралы шаралары, РКП X съезінің биліктің әр саласында ана тілін енгізуді міндеттеген қарарлары жүзеге аспай қалды. Бұған Кеңес үкіметі басшыларының «бір ғана ұлттық тепе-теңдікпен шектелмей, ұлттық тепе-теңдіктен ұлттардың нақты теңелу шараларына көшу керек» деген қағидаларынан

айнып, саясатты басқа арнаға бұрып жіберуі негізгі себеп болды. Башқұрттан шыққан қоғам қайраткері, түрік халықтарының азаттығы жолындағы күрескер Ахмет Зәки Уәлиди айтқандай, «ұлыорыстық жолдастар, қол астындағы халықтар толық орыстанып кеткенше оны тыныш қалдырмайтындары» мәлім еді.

Қорыта айтқанда, Алаш қайраткерлері қазақ тіліне төнген қауіпті әріден сезді. «Алаштың» үні болған «Қазақ» газетіне: «Тарих жолына қарағанда келіміз жұрт күшті болса, тұрғын жұрт аяқ асты болып, азып-тозып жоғалмақшы. Тұрғын жұрт күшті болса, келіміз жұрт сіңіп, тұрғын жұрттың торына түсіп, бөтендігі жоғалмақшы. Екеуі де тең болса, бір-бірінен кем болмай, бір-біріне жем болмай, қатар тұрып күнелтіп, һәр қайсысы өз алдына ұлт болып тұрмақ... Өз ұлтына басқа жұртты қосамын дегендер әуелі сол жұрттың тілін аздыруға тырысады. Егер де біз қазақ деген ұлт болып қалуды тілесек, қарнымыз ашпас қамын ойлағанда, тіліміздің де сақталу қамын қатар ойлау керек» (Қазақ газеті, 1913) – деп жазды. Сондықтан оқыту ісінде, кеңсе ісінде, сот ісінде қазақ тілін орнықтырудың стратегиялық жоспарын жасады. Бірақ сол тұстағы саяси бұрқасындар «Алаш» жоспарының бірін жүзеге асыртса, бірін сол күйі қалдырды. Бірақ олардың арманын кейінгі ұрпақ жүзеге асырды.

Әдебиеттер

- Авторханов А. Империя Кремля (журнальный вариант). – Минск-Москва: Полифакт-Дружба народов, 1991. – 112 с.
- Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1901 ж. – желтоқсан 1917 ж. – Алматы: Алаш, 2004. – I Т. – 552 б.
- Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1901 ж. – желтоқсан 1917 ж. – Алматы: Алаш, 2005. – II Т. – 552 б.
- Алпатов В. 150 языков и политика. 1917-2000. Социолингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства. – М.: Крафт + Институт востоковедения РАН, 2000. – 224 с.
- Ақашева С. Сарыарқа саңлағы. Орталық ғылыми кітапхана. – Алматы, 2007. – 361 б.
- АП РК. Ф.141, Оп. – 1, Д. – 224, 4 – л. // Материалы о переходе на латинизированный шрифт.
- Асатова Г.Р. Языковая политика в узбекистане в 20 веке: суть, последствия и уроки: автореф. ... канд. истор. наук. – Ташкент, 2004. – 29 с.
- Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. Әліппелер мен мақалалар жинағы. – Алматы: Алаш, 2006. – VI Т. – 320 б.
- Базиев А.Т., Исаев М.И. Язык и нация. – М.: Наука, 1973. – 248 с.
- Бейісқұлов Т. Майлин мұрасы // Қазақ әдебиеті. – 2006, қаңтар – 13.
- Бөкейханұлы Ә. Нағыз түрік затты халық тілі – біздің қазақта // Тіл және қоғам. 2004. – № 1. – 104 б.
- Гумбольдт В. Фон. Избранные труды по языкознанию: пер. с нем. / общ. ред.: Г.В. Рамишвили. – М.: ОАО ИГ Прогресс, 2000. – 400 с.
- Дулатұлы М. Шығармалары: мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1997. – 2 т. – 344 б.
- Кемеңгерұлы Қ. Таңдамалы. – Алматы: Қазақстан, 1996. – 296 б.
- Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. Стенограмма. – Алматы: Атамұра, 2005. – 144 б.
- Қазақ газеті. 1913, №1
- Қазақ газеті, 1913, №6
- Қамзабекұлы Д. Тіл саясаты: тағылым мен тәжірибе // Егемен Қазақстан. – Алматы: Арда, 2005. – 256 б.

- Камзин К. Қазақ көсемсөзі жанрларының кемелдену үдерісі. – Алматы: Экономика, 2009. – 400 б.
- Қойгелдиев М. Ұлттық саяси элита. – Алматы: Жалын, 2004. – 398 б.
- Құрманбайұлы Ш. Терминолог. 2008. қараша – 12 // [http:// abai. kz. /node/ 770](http://abai.kz/node/770)
- Нұрғалиев Р. Әуезов және Алаш. Әдебиеттегі ұлттық рух: көмекші оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 432 б.
- Сиберт Ф.С., Шрамм У., Питерсон Т. Четыри теории прессы. – М.: Национальный институт прессы, 1998. – 224 с.
- Сүлейменова Д. Алашорда үкіметі және мемлекеттік тіл. // [http:// abai. kz. /node/ 770](http://abai.kz/node/770)
- Тіл және қоғам, 2004, № 1.
- Языковая политика в Казахстане (1921-1990 г.): сб. документов / Сост. М.К. Айбасова, Р.К. Имажанова, Г.Т. Исахан, Б.Ж. Кابدусhev; пред. М.Ж. Хасанаева. – Алматы: Қазақ университеті, 1997. – 325 с.

References

- Alash kozgalysy [Alash movement.].Kuzhattar men materyaldar zhynagy. April 1901 –December 1917. - Almaty: Alash, 2004 – I T. – 552 p.
- Alash kozgalysy[Alash movement.]. .Kujattar men materialdar jynagy April 1901 – December 1917. – Almaty: Alash, 2005. – 2 T. – 552 p
- Alpatov V. 150 yazykov i politika[150 languages and politics]. 1917-2000 . Sociolinguistic problems of the USSR and the post-Soviet space. – М.: Kraft + Institute of Oriental studies RAS, 2000. – 224 p.
- AP RK F.141, Op. – 1, D. – 224, 4 – 1. // Materialy o perehode na latinizirovannyi shrift. [Materials on the transition to Latinized font]
- Asatova G.R. Yazykovaya politika v Uzbekistane v 20 veke [Language policy in Uzbekistan in the 20th century]: the nature, consequences and lessons: author. ... kand. istor. Sciences'. – Tashkent, 2004. – 29 p.;
- Avtorhanov A. Imperiya Kremlya [Empire of the Kremlin] (journal version).Minsk – Moscow: Polyfact – Friendship of peoples , 1991 . -112 p.
- Baytursinuli A. Bes tomdiq shıgarmalar jınagi. Alippeler men makalalar jınagi- [A collection of alphabet and articles] Almaty:Alash , 2006. – VI T.– 320 b.
- Baziyev A. T., Isayev M. I. Yazyk I natsiya [Language and nation] . – М.: Science , 1973. – 248 p.
- Bokeyhanuli A. Nagyz turik zatty khalyk tyly-bizdin kazakta [The native language of the real Turkish thing is in our country] // til jane kogam 2004. – № 1. – 104 b
- Dulatuly M. Shygarmalary : makalalar men zertteuler [Artworks: articles and research]– Almaty :Gylym,1997. – 2 t. – 344 p.
- Egemen Kazakhstan .-Almaty :Arda ,2005. – 256 p.
- Humboldt, W. Von. Izbrannyie trudy po yazykoznaniu [Selected works on linguistics] : translated from German. / Ls. Ed.: G. V. Ramishvili . – Moscow: JSC IG Progress , 2000 . – 400 p.
- Kamzin K. Kazakh kosemsozi janlarynyn kemeldenu uderisi [The process of maturation of the Kazakh poetry genres].– Almaty: Economics, 2009. – 400 p.
- Kazakh bilimpardarynyn tungysh siezi Stenogramma –Almaty.Atamura ,2005.-144 p.
- Kazakh gazety 1913, №1 [Kazakh newspaper]
- Kazakh gazety 1913, №6 [Kazakh newspaper]
- Kazakhstan (1921-1990 y.): [Language Policy in Kazakhstan] Sb.dokumentov //. -Almaty :Kazakh universitieti, 1997. – 325 p
- Kamzabekuly D. Til sayasaty :tagylym jane tajiribe [Language Policy: Studying and practice] //.
- Koygeldyev M. Ultyk sayasy Elita [National political elite]: Zhalyn, 2004. – 398 p.
- Nurgalyev R. Auezov jane Alash .Adebyettegy ultyk ruh [Auezov and Alash. National spirit in literature.].Komekshy oku kuraly-Almaty:Sanat 1997. – 432 p
- Siebert F. S., Schramm, W., Peterson T. Chetyri teoryi pressy [Four theories of the press].– М.: national press Institute , 1998. – 224 p.
- Sost. M.K.Aybasova,R.K. Ymajanova,G.T.Ysahan,B,J.Kabdushev ;Pred. M.J .Hasanaeva Yazykovaya politika v Suleymenova D Alashorda ukymeti jane memlekettik til [Alashorda Government and state language]// [http:// abai. kz. /node/ 770](http://abai.kz/node/770)
- Kurmanbaiuly Sh . Terminolog 2008 november– 12 // [http:// abai. kz. /node/ 770](http://abai.kz/node/770)
- Tashkent.«Yeni Turkistan» dan secilmis makaleler (1927-1931) . (2005). Istanbul.
- Til jane kogam [Language and society] 2004, № 1
- «Yas Turkistan» dan secilmis makaleler (1929-1939) No1-117. (б.д). France